

„Ik zal u zeggen wie hij is...” Enkele aspecten van de overtuigings- kunst in Demosthenes' tegen Conon

door

G. VERVAECKE

I. SITUERING VAN DE REDE (ORATIO 54)

Stelt u zich even voor dat u tijdens uw legerdienst kennis maakt met enkele losbandige individuen, waarmee het op een bepaald ogenblik zelfs tot een klein handgemeen komt. Later, terug thuis, randen die kerels u aan tijdens een avondwandelingetje op de markt-plaats. U wordt dermate toetgekeld dat verwanten en artsen even moeten vrezen voor uw leven. Dat is in een notedop wat Ariston, de spreker van deze rede, te Athene overkwam... tenminste als we zijn (schitterend!) verhaal mogen geloven. De boosdoeners heten in dit geval Conon en diens zonen.

De argumentatio van de rede bestaat voor het grootste deel uit een weerlegging (*refutatio*) van argumenten die de verdediging naar alle waarschijnlijkheid zal aanvoeren:

- eigenlijk ging het enkel om een botsing tussen twee jeugdbendes, waarvan de (oudere) Conon slechts getuige was... neen, hij was initiatiefnemer en hij heeft zelf geslagen (13-23);
- Conon was bereid zijn slaven uit te leveren voor verhoor... dat was alleen een middel om tijd te winnen (26-30);
- Conon heeft getuigen in zijn voordeel
... wat voor soort mannen zijn dat! (31-37);
- Conon is bereid een plechtige eed af te leggen
... welke waarde heeft de eed van zo iemand? (38-41);
- Conon zal om medelijden smeken
... denk aan de gevolgen van toegeeflijkheid (43).

De rede laat zich moeilijk chronologisch situeren binnen het *corpus Demosthenicum*. De vermeldingen in de tekst van een garnizoen te Panactum (3) en van een jeugdbende die zich de „Triballoi” noemde naar een beruchte Thracische stam (39), wijzen in de richting van 341, maar zekerheid bieden ze niet¹. De vraag kan gesteld

1. Zie over deze kwestie C. CAREY and R.A. REID (ed.), *Demosthenes. Selected Private Speeches*, Cambridge, 1985, p. 69: „The only honest conclusion is: non liquet”.

worden waarom Demosthenes een tekst heeft opgesteld voor een vrij banale kwestie als deze. Indien de datering ca 341 zou kloppen, dan is dit gebeurd in dezelfde periode waarin ook de *Chersonesusrede* en de *Derde Philippische* werden gecomponeerd, een periode van intense bedrijvigheid op het voorplan van de Atheense politiek. Dat Demosthenes op dit ogenblik nood zou gehad hebben aan inkomsten als logograaf, lijkt weinig waarschijnlijk. Eén ding is alvast duidelijk: de betrokkenen bij het Conon-incident behoren tot de bovenlaag van de Atheense bevolking. Ariston en zijn vader hebben beiden de triërarchie gedragen (44); Spintharus, die genoemd wordt onder de handlangers van Conon (7), was wellicht een zoon van de welbekende staatsman Eubulus; ook van Archebiades (7) kunnen we vermoeden dat hij niet onbemiddeld was². Wanneer de spreker Conons getuigen in diskrediet wil brengen, beschrijft hij (34) hoe ze er over dag bijlopen als zuurpruimen met Spartaanse sympathieën: een mode die in zwang was bij aristocratische tegenstanders van een (volgens hen) te extreem doorgedreven democratie (Phocion was er een beroemd voorbeeld van)³. Het is m.a.w. waarschijnlijk dat het proces een politieke ondertoon had. Het is dan één van de vele voorbeelden van de praktijk waarbij „private” processen gebruikt werden om politieke opposanten in een kwaad daglicht te stellen, en indien mogelijk te laten veroordelen tot boetes of tot partiële atimie⁴.

2. CONON EN DE RETORIEK VAN DEMOSTHENES

Hoe belangwekkend deze problematiek ook moge zijn, de rede tegen Conon is vooral interessant (en m.b.t. de authenticiteit nooit betwist) omwille van haar literaire, en meer bepaald retorische kwaliteiten. Ze heeft iets van de ontwapenende eenvoud en directheid die zo typisch geacht worden voor de stijl van Lysias. Reeds Dionysius van Halicarnassus heeft daarop gewezen (*Demosthenes*, 12-13)⁵. Hij citeert de *narratio* van onze rede *in extenso* en wijst zijn lezer vervolgens (in de wervende vraagvorm) op de Lysiaanse kwaliteiten daarvan: dat zijn o.m. helderheid, beknoptheid, waarschijnlijkheid, gebruik van het courante vocabularium, (schijnbare) eenvoud en ongekunsteldheid, het aanhouden van een bepaald ῥηθός, aangepastheid aan de kwestie en de betrokken personages... Het zijn

2. Hij is te vinden bij J.K. DAVIES, *Athenian Propertied Families*, Oxford, 1971, op p. 26.

3. Cfr. Demosthenes, *Eerste rede tegen Stephanus*, 68; Plato, *Protagoras*, 342 b-c; Plutarchus, *Phocion*, 10.

4. Cfr. D. BROWN, *Das Geschäft mit dem Staat*, Hildesheim - New-York, 1974.

5. In de Teubner-editie van H. USENER en L. RADERMACHER, Stuttgart, 1965 = herdruk van 1899, p. 152-158.

in grote mate de verdiensten die de meest geroemde eigenschap van Lysias' retoriek uitmaken, nl. de ἠθοποιία⁶. Dionysius concludeert dan ook dat zonder een opschrift weinigen er zouden in slagen de rede aan één van beide redenaars toe te schrijven.

Niettemin (en ook dat duidt Dionysius met beeldrijke termen aan) is er een merkbaar verschil: zo menen we te kunnen wijzen op volgende Demosthenische eigenheden.

- Men kan weliswaar met enige goeie wil in de rede de klassieke structuur terugvinden (exordium, narratio etc.); maar vanaf 13, wanneer de *narratio* afgerond wordt, lopen *confirmatio*, *refutatio* en flarden *narratio* dooreen. Op een associatieve manier worden bewijsvoering, weerlegging van de tegenstrever en relaas van nieuwe feiten aan mekaar gekoppeld⁷.
- De weergave van feiten, de verklaring van getuigen en de voorlezing van documenten worden in de regel omlijst met commentaar die de toehoorder een welbepaalde interpretatie van die gegevens opdringt (bv: vooraleer hij Conons „hanedans" noemt, zegt de spreker in 9 dat hij een „teken van zijn *hybris*" zal vermelden, en een „bewijs dat heel de zaak een initiatief van hem was"... 't is maar hoe je het bekijkt! Andere vbn: 6, 10-11, 24, 40-41).
- Het concrete gebeuren waarover moet geoordeeld worden, wordt verruimd tot een principiële kwestie waarin men argumenteert met algemene morele beginselen (bv: 22-23: als zijn zoon onrecht durft plegen in zijn bijzijn, dan is Conon fout; 43: inschikkelijkheid zal leiden tot een proliferatie van de misdaad... de discussie wordt m.a.w. verlegd van de vraag of Conon wel schuldig was, naar de vraag of men de wettelijke straf moet eisen of niet).
- Af en toe lijkt Demosthenes het perspectief open te trekken voor het denken van zijn toehoorders: hij laat hen (weliswaar nooit meer dan twee) verschillende mogelijkheden zien, hij spreekt een twijfel uit of oppert een

6. Zoals ze gedefinieerd wordt in Dion. Hal., *Lysias*, 8, in de geciteerde editie p. 15-16.

7. Cfr. de welbekende stelling van M. DELAUNOIS over „le plan psychologique", zie *L.E.C.*, 19, 1951, p. 177-189. Ons voorstel van indeling van or. 54 ziet eruit als volgt.

exordium	1-2
narratio	
I. exagonisch: voorgeschiedenis	3-6
II. de eigenlijke misdaad	7-12
overgang: samenvatting	13a
argumentatio	
I. refutatio van C1 (= eerste tegenargument van Conon)	13b-17a
II. confirmatio: de wetten	17b-21
III. refutatio van C2	22-23
IV. confirmatio: de wetten	24-25
V. refutatio van C3, gedeeltelijk met nieuwe narratio	26-30
VI. refutatio van C4	31-37
VII. refutatio van C5	38-41
(in V-VII regelmatig echo's van de narratio)	
peroratio	42-44

vraag. Maar lang houdt de onzekerheid niet aan: steeds volgt een stellige aanduiding van de denkrichting die men moet volgen, wil men niet in de absurditeit belanden

(bv: 17 oppert de vraag of er soms een reden of excuus bestaat om een verdiende straf te ontlopen; dan volgt een beknopte cursus recht die afgerond wordt in 20 met een nieuwe vraag: „als de wet dit zegt... zullen jullie dan in een lach schieten en hem vrijuit laten gaan?“. Vraag die hij dadelijk zelf ontkennend beantwoordt. Andere vbn in 22, 23, 41, 43).

- Enkele belangrijke woorden, waarin de kern van het betoog vervat ligt, komen voortdurend (haast met de regelmaat van een druppelteller) terug zodat er bij de toehoorder onbewust wel iets van hun boodschap moet blijven hangen. Zo wordt de gedachte dat de spreker zich niet druk maakt over een peulschil, maar dat het vergrijp zeer ernstige gevolgen had, niet alleen door de beschrijving van de letsels en de zorg van de verwanten bijgebracht, maar ook door de term *πάθος-πάσχω* die dertien keer voorkomt. Reeds in het *prooemium* wijst de spreker erop dat zijn *μετριότης* hem ertoe gebracht heeft niet een *γραφή ὑβρεως* aan te spannen, maar zich te beperken tot een *δίκη αἰκείας*⁸. Evenwel komt *αἰκεία* enkel in 1 en 18 voor, telkens i.v.m. de procedurekwestie, terwijl *ὑβρις-ὑβρίζω* liefst achtentwintig maal terugkeren (op een rede van 44 paragrafen)...
- De toon van de rede is vaak zeer bewogen en heftig: ook onze „onbelangrijke“ rede illustreert de zo vaak geprezen Demosthenische *δεινότης*⁹. (bv: de *polysyndeta* in 33a en 37a als signaal van heftig pathos; het potserlijke toneeltje in de directe rede in 35, waarbij we uiteraard ook rekening moeten houden met de *ὑπόκρισις* van de redenaar!).

3. COMMENTAAR BIJ DE PARAGRAFEN 26-30

Deze karakteristieken zullen hopelijk nog verduidelijkt worden door een iets uitvoeriger bespreking van een tekstfragment, waarbij we ook al enkele o.i. zeer belangrijke aspecten van Demosthenes' retoriek zullen ter sprake brengen. Het gaat m.n. om de *refutatio* van het argument dat Conon bereid was zijn slaven onder foltering te laten verhoren.

26 Vervolgens wil ik u vertellen over hun gedrag tijdens de voorafgaande procedure bij de scheidsrechter:

- binnen de bewijsvoering terug een stuk *narratio*
- het was een *topos* om het gedrag tijdens de *δίαιτα* te gebruiken als aanwijzing dat de tegenstrever niet recht in zijn schoenen stond (vgl Demosthenes 21.84, 40.43)

8. Over het onderscheid zie de Notice van L. GERNET in de Budé-editie en de commentaar van C. CAREY en R.A. REID; bij een *γραφή*, de procedure voor geweldpleging met voorbedachten rade, roofoverval etc., was de straf veel zwaarder, maar liep ook de aanklager grotere risico's als hij de zaak verloor.

9. Men leze het tractaat *περί ὑφους!*

immers, ook hier zult u getuigen zijn van hun schaamteloosheid.

- daarmee krijgt het verhaal vooraf al een kleur, het publiek krijgt a.h.w. een bril opgezet, waardoor het naar de feiten moet kijken

Zij rekten de zitting tot na middernacht: ze waren niet bereid de getuigenissen te laten voorlezen en evenmin er een afschrift van te bezorgen, één voor één lieten ze de mensen die ons bijstonden zonder enige reden op de steen de eed afleggen, en ze vroegen akte van verklaringen die met de zaak geen uitstaans hadden, zo van:

hij heeft een kind bij een hetaere en daarmee is dit en dat gebeurd.

- de Cononfiguur wordt herhaaldelijk geassocieerd met nacht en duisternis
- de verbindende partikels (οὔτε, τε, καί) en termen als οὐτωςί, οὐδὲν πρὸς τὸ πρᾶγμα, τὰ καὶ τὰ, versterken nog de indruk die men al krijgt door de voorstelling dat de tegenpartij de meest evidente stappen van de procedure weigert op te volgen: zijn enige bedoeling, bij gebrek aan beter, is zoveel mogelijk tijd te winnen
- de tekst παιδίον αὐτῷ καὶ τοῦτο is onzeker, de mss hebben τοῦτο καί, waar de betekenis dan wordt: „dat dit (sc. Ctesias, een zoon van Conon die volgens het verhaal bij de rel betrokken was) een zoon was die hij bij een hetaere had”; in elk geval lijkt onze spreker met zwier over het argument heen te stappen dat Conon niet verantwoordelijk kon gesteld worden voor het gedrag van een bastaardzoon

Goeie goden, er was, heren rechtens, onder de aanwezigen geen mens die dit alles niet afkeurde en er zich grondig aan ergerde, uiteindelijk ergerden die kerels zelfs zichzelf.

- de toon bereikt een climax door de eedformule en de aanspreking die het publiek rechtstreeks bij de verontwaardiging betreft
- de tegenpartij wordt geïsoleerd: zij stonden alleen tegenover alle weldenkende mensen... waarbij de toehoorder ongemerkt uitgenodigd wordt zich aan te sluiten
- het *topos* van de tegenstander die zichzelf tegenspreekt, is hier verwerkt in een humoristische slot-pointe

27 Nadat ze het hoe dan ook opgegeven hadden en genoeg hadden van deze aanpak,

- ἐνεπλήσθησαν past in de typering van Conon en zijn trawanten als brassers (cfr 3, 7, 33, 39)

kijk: dan kwamen ze af met een voorstel om tijd te winnen en te belleten dat de urnen (sc. met de bewijsstukken en de notities van de scheidsrechter) verzegeld werden.

- voor de kern van het verhaal wordt overgeschakeld naar een historisch praesens
- de uitdaging (πρόκλησις) om allebei slaven voor verhoor vrij te geven, was gewoonlijk een poging om, in geval hij weigerde, de tegenstrever gezichtsverlies te laten lijden, veeleer dan een manoeuvre om tijd te winnen zoals onze spreker het (weeral vooraf!) voorstelt

Ze verklaarden zich nl. bereid slaven vrij te geven voor verhoor in verband met de feiten, en ze hadden de namen ervan op schrift. Ik vermoed dat zij ook vandaag de meeste woorden daaraan zullen besteden.

- οἶμαι betekent indirect ook: „u bent dus gewaarschuwd”
- τοὺς πολλοὺς τῶν λόγων bevat de connotatie van oeverloze maar vervelende woordenkraam

Ikzelf denk evenwel dat u allen dit moet voor ogen houden:

- er wordt een band van eensgezindheid toegehaald rond de spreker en de hele groep luisteraars
- slechts één denkspoor is open

gesteld dat zij dit voorstel deden met de bedoeling dat er een verhoor onder foltering zou komen, en dat ze hun vertrouwen stelden in dit rechtsmiddel,

- even wordt een alternatief voorgesteld, zij het van meet af aan in de modus irrealis
- vertrouwen op een δίκαιον klinkt, tegen de achtergrond van het Cononbeeld dat de rede tot nog toe ophing, totaal ongeloofwaardig.

dan hadden zij er niet mee gewacht
tot op het ogenblik dat de uitspraak ging vallen,
tot het nacht was,
tot geen enkele uitvlucht meer overbleef.

- drievoudige aanduiding (*asyndeton*) van het verkeerd gekozen tijdstip dat hun gedrag als contradictorisch ontmaskert
- νυκτός: zoals ook hun hele levenswandel het daglicht schuwt
- ook deze ultieme wanhoops poging was niet meer dan een σκῆψις

28 Neen, eerst en vooral was het vooraleer de zaak aanhangig was gemaakt, toen ik ziek te bed lag en niet wist of ik aan de dood zou ontsnappen, en ik tegenover al mijn bezoekers die man aanwees als diegene die met de klappen begonnen was en die het grootste aandeel had gehad in het geweld waarvan ik het slachtoffer werd,

- hier wordt woordelijk de *narratio* in herinnering gebracht: het ziekbed, het levensgevaar, de vele getuigen, Conon als initiatiefnemer en hoofdschuldige van de rel, het *hybrismotief*

het was toen dat hij onmiddellijk naar mijn woning was gekomen met talrijke getuigen, het was toen dat hij slaven had vrijgegeven en dat hij enkele leden van de Areopaaag erbij had gehaald (immers, was ik overleden, dan had het proces plaatsgegrepen voor dit college).

- tegenover het gelaakte gedrag wordt in de regel ook de juiste handelwijze getoond, een dgl. tegenstelling verwerft gemakkelijk instemming op een punt dat niemand betwist, terwijl zonder meer verondersteld wordt dat Conon schuldig was en dat beseft (wat juist zou moeten bewezen worden)
- het punt wordt gemaakt met grote stelligheid: anafoor, εὐθέως, πολλούς (zoals Ariston zelf ἅπαντας τοὺς εἰσιόντας had), parisosis (παρεδίδου-παρεκάλει) en tenslotte zelfs een beroep op het meest gewichtige rechtscollege

29 En verder, indien hij daarvan echt niet op de hoogte was en, hoewel over dit rechtsmiddel beschikkend (zoals hij straks zal zeggen), zich niet had voorbereid op een dermate groot risico, wat dan? Wel, nadat ik, weer op de been, hem had gedagvaard, van zodra we beiden verschenen waren voor de scheidsrechter, had men hem toch zijn slaven moeten zien vrijgeven. Maar dat deed hij hoegenaamd niet.

- hiermee voorkomt de spreker het argument dat Conon zich niet had verwacht aan een vervolging (van die aard) (ook de tegenstrever kan het *τοπος* van de onervarenheid gebruiken, dat Ariston om de haverklap hanteert)
- het verwachte tegenargument van de slavenfolter wordt dus gerefuteerd met een stuk verhaal, waaraan een uitgewerkte waarschijnlijkheidsredenering gekoppeld wordt. Deze lange denkoefening in de irrealis wordt, om het gehoor a.h.w. intellectueel gerust te stellen, afgerond met een nadrukkelijke affirmatie: „daar was niets van”

Dat ik de waarheid spreek en dat de oproep tot slavenfolter neerkwam op een maneuver om uitstel te krijgen, zal duidelijk worden na de lezing van volgend getuigenis.

— GETUIGENIS —

30 Herinner u derhalve, wat de slavenfolter betreft, deze gegevens: het tijdstip waarop hij het voorstel neerlegde, zijn ware bedoeling daarmee, met name tijdswinst, de periode daarvoor, waarin nergens gebleken is

dat hij een beroep wou doen op dat rechtsmiddel,
noch dat hij het voorstel deed,
noch dat hij het van belang achtte.

- de voorlezing van het getuigenis wordt zorgvuldig omkaderd met de aanwijzing dat het louter om een maneuver ging (διακρούσεως ἕνεκα - ὧν ἕνεκ' ἐκκρούων)

- de *refutatio* wordt samengevat, de boodschap nog eens grondig ingeprent
- de oproep μέμνησθε is dit keer direct inlijvend: „denk (zoals ik u zeg)”
- wat vooral moet blijven hangen is een uitermate negatief beeld van de tegenstrever: daarvoor zorgen de nadrukkelijke negaties (οὐδαμοῦ... οὐδέ... οὐδέ...)

Goed dan: in alle gevallen werd dus zijn ongelijk, op precies dezelfde punten als nu, reeds bij de voorafgaande procedure aangetoond. En het bleek overduidelijk dat hij schuldig is aan alle hem ten laste gelegde feiten.

- eigenlijk vormt deze ἐπειδή-zin een overgang naar de *refutatio* van Conons getuigen; maar die overgang wordt gebruikt om met grote stelligheid een conclusie te vormen die strikt genomen niet uit het voorgaande volgt, nl. dat „alles” toen reeds werd bewezen en dat Conon schuldig is over de hele lijn

4. „IK ZAL U ZEGGEN WIE HIJ IS...”

Wie Aristons verhaal kritisch leest (en herleest), zal stilaan zwakke plekken ontdekken¹⁰; aldus komt men tot een versie die waarschijnlijk dichter de ware toedracht benadert. Wellicht ging het om een vete tussen twee ἐταιρείαι (aristocratische clubs)¹¹, die op een gegeven ogenblik tot een gewelddadige botsing leidde waarvoor Ariston niet minder verantwoordelijk was dan zijn vijanden... alleen was hij die keer de verliezer. Dat zijn verhaal desondanks heel geloofwaardig klinkt, is grotendeels te danken aan de manier waarop de personages getekend zijn. En dat behelst meer dan enkel het (zeer belangrijke) gegeven dat we het hele gebeuren bekijken door de ogen van het „slachtoffer”.

4.1. Retoriek in het beeld van de spreker¹²

Ethopïa behelst dat de spreker een welbepaald, overtuigend beeld van zichzelf ophangt¹³. Onze Ariston stelt zichzelf van meetaf aan voor als een zeer *gematigd* man, die de raad van zijn vrienden volgt om zich te beperken tot een minder strenge procedure, die pas in uiterste nood tot juridische stappen te bewegen is: die toon van μετριότης is een constante in de rede (1, 4, 6, 13, 15, 24). Hij beweert

10. We kunnen voor dit onderzoek verwijzen naar U.E. PAOLI, *La brutta notte di Aristone*, in *Uomini e cose del mondo antico*, Firenze, 1947, p. 5-30 en E. MENSCHING, *Zu Demosthenes' 54. Rede*, in *Rheinisches Museum*, 106, 1963, p. 307-312.

11. Cfr. G.M. CALHOUN, *Athenian Clubs in Politics and Litigation*, Austin, 1913.

12. Wat nu volgt, is ten dele al terug te vinden bij M.P.O. MORFORD, *Ethopïa and Character-Assassination in the Conon of Demosthenes*, in *Mnemosyne*, 19, 1966, p. 241-248, maar wij menen nog verder te kunnen gaan.

13. Wat Aristoteles de πίστις ἐν τῷ ἥθει τοῦ λέγοντος noemt, zie *Rhetorica* 1355b-1356a.

bovendien dat hij *geen ervaring* heeft met rechtszaken, dat hij zich liefst niet met andermans handel en wandel bemoeit; dit *topos* van de ἀπραγμοσύνη is soms heel subtiel verwerkt. Wanneer hij bijvoorbeeld iets over Conons handelwijze gaat vertellen, zegt hij vooraf dat hij wel genoodzaakt is geweest zich te informeren (39); dat hij van een aantal bepalingen van de strafwet op de hoogte blijkt te zijn, is te wijten aan wat de ander hem heeft aangedaan (17) (zie ook 1,6). Eenmaal daartoe gedwongen doet hij dus wel alles om zich te verdedigen, want hij is *geen slappeling*. Hij laat verstaan dat hij in het garnizoen te Panactum wel degelijk teruggeslagen heeft (5), en het liefste zag hij zijn vijand nu veroordeeld tot de doodstraf (1); μισεῖν is trouwens een woord dat hij graag in de mond neemt (22, 26, met grote nadruk in 33, 42). Maar de belangrijkste eigenschap die uit Aristons woorden naar voor treedt, is wellicht zijn *stabiliteit*: hij blijkt een man te zijn met vaste gewoonten (3, 7), zo gewoon dat ze voor zichzelf spreken (15, 38) en op zich het krachtigste argument vormen.

Hoezeer hij ook spreekt als slachtoffer, de spreker laat niet na aan te duiden dat het hier om meer gaat dan een persoonlijke kwestie: de wetten, het δίκαιον, zijn in het geding (2, 16, 42). En als dit de rechters nog niet zou overtuigen van hun plicht, is er ook nog het argument van het συμφέρον: zijzelf hebben er alle belang bij door een krachtige veroordeling te beletten dat steeds meer kerels van Conons soort erop los beginnen te slaan (deze parafrase is niet sterker dan de tekst zelf van 43)... *tua res agitur!*

Dat betekent ook dat hij zich opstelt als *afhankelijk van de toehoorders*: hij rekent op hun bijstand om zich recht te verschaffen (2, 42); hij heeft niet toegegeven aan zijn woede en eigen wil (ὀργή καὶ βούλησις), om zelf het recht in handen te nemen, maar hij heeft de wettelijk weg verkozen (19).

Anderzijds zorgt hij er wel voor die toehoorders aan zich te binden, hun denken a.h.w. in te lijven. Die „*inlijving*”¹⁴ gebeurt met uitgesproken, maar soms ook subtielere middelen. Expliciete oproepen om zijn gedachtengang te volgen, krijgen we bijvoorbeeld in het *prooemium* (2), in 27, 30 en 42. Heel vaak is in zijn verhaal sprake van „*allen*” en „*er was niemand die niet wist dat...*” (1, 2, 10, 11, 13, 16, 20, 26, 34)¹⁵. Zelfs wanneer hij aanduidt dat hij zich bij de strateeg te Panactum ging beklagen over het wangedrag van Conons zonen, voegt hij er met veel nadruk aan toe: οὐκ ἐγὼ τῶν ἄλλων

14. Deze term ontleen we aan O. REBOUL, *Langage et idéologie*, Paris, 1980, die o.m. op p. 123 spreekt van „l'embrigadement de la pensée”.

15. Aristoteles zegt van dgl. formules dat de luisteraar instemt omdat hij zich zou schamen niet te participeren aan wat alle anderen weten of denken, *Rhetorica* 1408 a.

ἔξω (4)! Misschien nog iets indirecter maar niet minder effectief zijn zinnen als

„indien zou blijken dat u zo onverstandig bent dat...” (15),

of

„zult u soms in een lach schieten en hem vrijuit laten gaan...” (20).

Zij laten de toehoorders geen keuze, zeker niet als we horen wat de spreker telkens zelf antwoordt:

„dan is er geen hoop voor de μέτριοι” (15; hij spreekt dus over zichzelf in de derde persoon! cfr. p. 186),

of

„ik denk in elk geval van niet!” (20: de krachtige affirmatie waarmee een mogelijkheid als absurd wordt afgedaan).

4.2. Retoriek in het beeld van de tegenstander

Tegenover de „held” van het verhaal, waarmee de toehoorder zich bewust en onbewust kan identificeren, treedt een vijand op, van wie elke kentrek aversie oproept. Vele details zijn daarop berekend. Conon en zijn medeplichtigen zijn in de eerste plaats drinkebroers (3, 7); al wat ze doen gebeurt in het duister, hun orgieën even goed als hun raids (5, 7, 26, 27, 34); ze kiezen hun slachtoffers (20, 42) maar ook hun argumenten (35) louter willekeurig; ze bezondigen zich aan obscene en religieuze provocaties (17, 33, 39); aan αἰσχύνη ontbreekt het hen te enenmale maar driestheid hebben ze des te meer (23, 33, 38; τόλμα 13, 33, 38); al hun argumenten zullen erop gericht zijn hun gerechte straf te ontlopen (τὸ μὴ δοῦναι δίκην 40, 42).

Tegenover inlijving aan de kant van de spreker, staat aan de kant van de tegenstrever de *uitsluiting*: hij wordt zoveel mogelijk geïsoleerd, verdreven buiten de weldenkende gemeenschap van spreker en toehoorders (die aldus ook een duidelijk afgebakende rol opgelegd krijgen in het verhaal). In de *narratio* staan Conon en zijn soort alleen tegenover οἱ ἄλλοι of οἱ μέτριοι (4, 5 waar ze achtereenvolgens gesteld worden tegen de strateeg, de taxiarchen en de gewone soldaten, 17, 26); de eed die hij, naar verwacht wordt, zal afleggen, „wijkt af van de gebruiken die de toehoorders onderhouden” (40). Isolierend werkt ook de verbazing die hun gedrag oproept bij fatsoenlijke mensen: zo heeft Ariston bepaalde gegevens van een informant die ze hem vol danige verbazing heeft doorgespeeld (38). En de *argumentatio* van de rede begint met deze meesterlijke aankondiging:

„ik kan me nu wel voorstellen dat sommigen onder u zich verwonderd afvragen welke argumenten Conon in godsnaam zal durven inbrengen tegen deze feiten” (13).

Het belangrijkste middel (het enig mogelijke?) dat de spreker aanwendt tegen de verklaringen van de getuigen van de tegenpartij, is de lach: de wijze waarop ze in 31 (met de dreun van de drievoudige namen) en vooral in 35 zgn. aan het woord komen, is erop berekend dat ze zonder meer bespottelijk worden.

4.3. Merkwaardig in de rede tegen Conon is wel dat dit persuasief mechanisme van de beeldvorming, bijna expliciet ter sprake komt. In 15, waar de spreker zich weert tegen insinuaties dat hij evenzeer tot een losbandige bende zou behoren (14), stelt hij nl.

„Inderdaad, ik kan moeilijk verteren wat ik geleden heb. Maar niet minder zou mijn verontwaardiging zijn, mijn gevoel dat ik onrecht ben aangedaan — als ik dat zeggen mag — indien de indruk zou ontstaan dat Conons verhaal over ons waar is; indien u dermate onverstandig zou zijn dat u zou aannemen dat iemand is zoals hij zegt te zijn, of zoals zijn gebuur hem afschildert; indien gematigde mensen geen enkel voordeel zouden kunnen halen uit hun dagelijkse handel en wandel”.

Wat hemzelf betreft, kan er dus maar één verhaal waar zijn: „Kijk naar mijn dagelijkse doen en laten”... Elke retoriek lijkt hier overbodig, zodat Ariston kan eindigen met

„Ik zou niet weten wat ik nog meer moet zeggen, want ik geloof dat niets van al wat hier werd gezegd, u onbekend is” (44).

Het is de evidentie zelf, de retoriek verklaart zichzelf overbodig.

Wat de tegenstrever betreft, doet Ariston echter uiteraard precies datgene wat hij in 15 lijkt af te keuren: hij hangt een beeld op van Conon en doet alles opdat men hem zou geloven. Eén keer zegt hij zelfs expliciet:

„ik zal u zeggen hoe hij bestaat in dat soort dingen” (39; hij voegt er wel meteen aan toe dat hij zich baseert op objectieve informatie: *πέπυσμαι, ἀκούω*).

Retoriek wordt aldus een strijd tussen verhalen: wie over de ander een succesvol, geloofwaardig verhaal kan vertellen, heeft die ander in zijn macht.

Is dgl. meesterwerkje van overtuigingskunst¹⁶ dan ingegeven door oneerlijke, slechte bedoelingen? Is retoriek dan immoreel, amoreel?

16. Er zou een volledige commentaar bij de tekst nodig zijn om te kunnen aantonen hoever die kunst is doorgedreven.

De discussie is zo oud als Plato, zoals bekend een uitmuntend retoricus...¹⁷ Liever dan de antwoorden al te vlug klaar te hebben, willen we de vraag, de paradox wellicht, tijd en ruimte geven. Het schouwspel van de Amerikaanse presidentsverkiezingen, dat werd opgevoerd in de periode waarin deze bijdrage ontstond, heeft ons aangezet tot omzichtigheid, heeft ons vaak aan Ariston-Demosthenes doen denken. De mens, zo leerden de Grieken, is een ζῷον λόγον ἔχον, wat S. IJSSELING recent vertaalde als „een wezen levend met verhalen”¹⁸... daar heeft retoriek alles mee te maken.

17. O. REBOUL wijdt in het geciteerde werk beachtenswaardige bladzijden aan de verhouding retoriek-ethiek.

18. S. IJSSELING (red.), *Over de mens. Vijf filosofische conferenties*, Leuven, 1987, p. 1-21.